

KS. WOJCIECH CICHOSZ, ARLETA TYBURSKA

Wydział Teologiczny
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Toruń

Profilaktyka agresji i przemocy w środowisku rodzinnym i szkolnym

Streszczenie: Temat agresji i przemocy wśród dzieci i młodzieży jest przedmiotem wielu badań naukowych. Szybki rozwój cywilizacyjny, coraz wcześniejsza inicjacja przestępcza dzieci i młodzieży zmusza do podejmowania wzmoczonych działań zapobiegających eskalacji agresji i przemocy. Ukazanie istoty, przyczyn, a także sposobów zapobiegania agresji i przemocy występującej wśród dzieci i młodzieży, uświadomienie społeczeństwu zasięgu owego zjawiska oraz konsekwencji podejmowania działań agresywnych i przemocowych przez młodych ludzi sprzyja zrozumieniu istoty problemu. Zjawiska agresji i przemocy dotyczą wszystkich grup wiekowych, jednak uzasadniony niepokój budzi fakt, że coraz częściej dotyczą one dzieci i młodzież, mając miejsce zarówno w środowisku szkolnym, jak i rodzinnym. Toteż działania profilaktyczne muszą być podejmowane właśnie przez rodziny i placówki oświatowe. Czytelna postawa rodziców i wychowawców, realizowanie założeń programów wychowawczych i profilaktyki w szkołach odgrywają ważną rolę w zapobieganiu agresji i przemocy. Wspomaganie ucznia w pokonywaniu trudności, ograniczanie i eliminowanie czynników ryzyka zaburzających prawidłowy rozwój psychiczny i fizyczny dzieci i młodzieży oraz inicjowanie i wzmacnianie elementów chroniących to ważne sposoby przeciwdziałania opisywanemu zjawisku.

Słowa kluczowe: agresja, przemoc, źródła dysfunkcji, szkoła, rodzina, poziomy działań profilaktycznych, szkolny program profilaktyki.

Zjawisko przemocy znane jest ludzkości od wieków. Już Seneka w *De clementia* (*O łagodności*) pisał: „Cóż to za zgroza dobry bogowie! – zabijać, katować, rozkoszować się brzękiem łańcuchów, ścinać głowy obywatelom i na każdym kroku przelewać krew, samym spojrzeniem siać postrach i do ucieczki zmuszać! (...) Tylko u ludzi dzika furia nie oszczędza nawet krewnych, ale swoich i obcych stawia na równi, aby z tym większą wprawą od rzezi jednostek przejść do zagłady całych narodów”¹. O przemocy usankcjonowanej prawem świadczy między innymi najstarszy znany ludzkości zbiór norm, pochodzący z XVIII wieku przed Chrystusem Ko-

¹ L.A. Seneka, *O łagodności*, XXIV, Polska Biblioteka Internetowa, http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=14242&s=1 [07.05.2014], s. 52.

*deks Hammurabiego*². Jako dokument był zbiorem praw kazuistycznych, co oznacza, że nie ustanawiał nowych, lecz jedynie gromadził i porządkował aktualnie funkcjonujące w społeczeństwie zasady. Stosowane w nim prawo talionu dyktowało stosowanie kary będącej odzwierciedleniem skutku przestępstwa³, natomiast prawo mutacji nakazywało karę cielesną odpowiadającą rodzajowi dokonanego występu⁴. Tak zatem, prawo zawarte w *Kodeksie* doskonale oddaje znane powszechnie określenie: oko za oko, ząb za ząb⁵. W starożytności surowe zasady wychowania odnosiły się nie tylko do dorosłych, ale także do dzieci, a system wychowawczy uwzględniał stosowaniem względem nich przemocy i agresji. Przykładem jest Sparta, w której obowiązywał system surowej dyscypliny moralnej, który miał na celu wychowywanie chłopców na żołnierzy⁶, zaś średniowieczne szkoły były znane z surowych zasad, w tym kar cielesnych⁷.

Współcześnie temat agresji i przemocy również często pojawia się w życiu społecznym i stanowi przedmiot licznych badań. Szybki rozwój cywilizacyjny, coraz wcześniejsza inicjacja przestępcza dzieci i młodzieży zmusza ją do podejmowania wzmoczonych obserwacji i formułowania oraz udostępniania społeczeństwu wynikających stąd wniosków. Szkoła, która wypełnia znaczną część życia młodego pokolenia, jest terenem konfrontacji autorytetów i kształtowania się poczucia własnej tożsamości ucznia, ale również weryfikacji oczekiwań rodziców co do osoby własnego dziecka. Placówka oświatowa, jak rzadko które środowisko społeczne, umożliwia ponadto łatwy dostęp do środowiska uczniów oraz sprawną organizację prowadzonych oddziaływań, w sytuacji, gdy pojawiają się jakiegokolwiek zagrożenia. Na pozytywne lub negatywne zachowania w dużej mierze wpływają inni uczniowie,

² Warto w tym miejscu dopowiedzieć, że przez wielu Dekalog bywa uważany za najstarszy kodeks praw. Zanim jednak Mojżesz na Górze Synaj (1250-1230? przed Ch.) przyjął kamienne tablice, ówczesny świat posługiwał się już uregulowaniami prawnymi. Przed powszechnie znanym Kodeksem Hammurabiego (odkrytym w Suzie przez ekspedycję J. de Morgana w latach 1901-1902) istniał już zbiór praw Ur-Nammu (2112-2095 przed Chr.), prawo Lippit-Isztar z Sumeru (ok. 1934-24/1864-54 przed Chr.), prawo Esznunna z Babilonii, współczesne Hammurabiemu (ok. 1770 przed Chr.). Nie można też pominąć praw asyryjskich i neobabilońskich czy też – stanowiących osobny blok prawny – praw hetyckich z Hattusza (1400-1200 przed Chr.) lub tekstów egipskich z tzw. rachunku sumienia w „Księdze Umarłych”. Por. J. Bagrowicz, „*Gdzie nie ma ogrodzenia, rozdrapią posiadłość*” (Syr 36, 25). *O Dekalogu w epoce odrzucenia norm i wartości*, Włocławek 2014, s. 13.

³ Dokonanie zabójstwa skutkowało wykonaniem na mordercy wyroku śmierci. Por. *Kodeks Hammurabiego*, § 229: „Jeśli murarz obywatelowi dom zbudował, a pracy swej (odpowiednio) nie umocnił i dom zbudowany zawalił się i spowodował śmierć właściciela domu, murarz ten zostanie zabity”. Wszystkie cytaty z *Kodeksu Hammurabiego* cytowane za: *Kodeks Hammurabiego*, tłum. M. Stępień, Warszawa 1996.

⁴ Kara w swej symbolice odpowiadała popełnionemu przestępstwu. Por. *Kodeks Hammurabiego*, § 195: „Jeśli syn ojca swego uderzył, rękę utną mu”; § 196: „Jeśli obywatel oko obywatelowi wybił, oko wybija mu”; § 200: „Jeśli obywatel ząb obywatelowi równemu sobie wybił, ząb wybija mu”.

⁵ Por. M. Szczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1973, s. 36.

⁶ Por. M. Krajewski, *Dzieje wychowania i doktryn pedagogicznych. Zarys wykładu*, Płock 2005, s. 15; W. Cichosz, *Miedzy nagrodą a karceniem: rola systemów motywacyjnych w edukacji*, red. E. Wójcik, „Gdyński Kwartalnik Oświatowy” 2004, nr 1, s. 64-68.

⁷ Por. A. Orczyk, *Zarys historii szkolnictwa i myśli pedagogicznej*, Warszawa 2008, s. 13.

ale zależą one również od relacji wychowanków z nauczycielem. Wychowawca powinien zatem współpracować z uczniami, odnosić się do nich z szacunkiem, ale też zdecydowanie reagować na pojawiające się zachowania aspołeczne. Dlatego osoby pracujące w oświacie muszą aktywnie podejmować działania zapobiegające agresji i przemocy⁸, a w niepokojących sytuacjach realizować profilaktykę drugo- i trzeciorzędową.

1. Charakterystyka pojęć

Agresja jest zjawiskiem wszechobecnym i towarzyszy człowiekowi przez całe życie. Sam termin pochodzi od łacińskiego pojęcia *aggresio* (napaść), *aggredi* (przystępować, następować, napadać), zaś *aggressor* oznacza rozbójnika. Choć „agresja” i „przemoc” to terminy, które w pewnym stopniu się zazębiają i często są stosowane zamiennie, to psycholodzy zjawisko agresji i przemocy definiują jako dwa różne działania. Celem pierwszego z nich jest wyrządzenie komuś krzywdy, bólu fizycznego, szkody czy cierpienia moralnego i uzyskanie przewagi, co jednak niekoniecznie odbywa się na drodze ataku fizycznego. Zjawisko to jest spontaniczne i nieplanowane, w przeciwieństwie do przemocy, która dotyczy zachowań przebiegających przy użyciu siły fizycznej⁹. Irena Pospiszyl uważa, iż celem agresji jest zaszkodzenie ofierze, zaś przemocy – wywarcie na nią jakiegoś wpływu¹⁰. Należy zatem przez chwilę skupić się na kilku definicjach obu wymienionych zjawisk. Joanna Danilewska stwierdza, że „agresja w sensie ogólnym wyraża się często w formie złożonych zachowań napastliwych i przybiera wtedy postać bójek, zastraszania kogoś, niesprawiedliwego traktowania”¹¹. Z kolei J. Grochulska zauważa, że agresja dotyczy zdolności człowieka do aktywnego kontaktu z innymi ludźmi. Dla jednych agresja występuje tylko wtedy, gdy skłonność ta powiązana jest z intencją uszkodzenia kogoś lub czegoś, inni natomiast rozpatrują ją niezależnie od tego, czy dana osoba ma na celu skrzywdzenie kogoś, względnie uszkodzenie czegoś, czy też traktuje zachowanie agresywne jako środek służący osiągnięciu innych celów¹².

Różnice w definiowaniu agresji wynikają z różnych poglądów co do jej genezy. Podziału owego zjawiska według jego źródła dokonali Charles N. Cofer i Mortimer Herbert Appley, wyróżniając cztery koncepcje agresji. I tak, „według jednej z nich agresja jest instynktem, druga ujmuje ją jako reakcję na frustrację, trzecia traktuje jako nabyty popęd, a czwarta uznaje zachowania agresywne jako wyuczone przez wzmacnianie”¹³.

Naukowcy rozróżniają kilka rodzajów tego zjawiska. Polski psycholog Zbigniew

⁸ Problematyce agresji i przemocy w całości został poświęcony jeden z numerów czasopisma nauczycieli i wychowawców katolickich „Wychowawca” (2012, nr 5).

⁹ Por. J. Brągiel – Z. Jasiński, *Przemoc międzyrównieżnicza w szkole*, Wałbrzych 2002, s. 11.

¹⁰ Por. I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1998, s. 104.

¹¹ J. Danilewska, *Agresja u dzieci – Szkoła porozumienia*, Warszawa 2002, s. 8.

¹² Por. J. Grochulska, *Agresja u dzieci*, Warszawa 1993, s. 8.

¹³ Tamże.

Skorny dokonał podziału agresji ze względu na formę występowania zachowań agresywnych. W książce *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się* wyróżnił agresję: fizyczną, słowną, czynną, bierną, bezpośrednią oraz pośrednią. Pierwsza z nich jawi się jako napaść, której celem jest zadanie określonej jednostce bólu lub wyrządzenie szkody, za pomocą określonych części ciała lub narzędzi. Agresja słowna polega na wykorzystaniu bodźców werbalnych, które są wrogię zaatakowanej jednostce i mają na celu wywołanie u niej strachu, poczucia krzywdy czy odrzucenia uczuciowego. Wrogię działanie w stosunku do osób lub przedmiotów określane jest mianem agresji czynnej, natomiast wstrzymanie się od określonego zachowania, które w konsekwencji prowadzi do szkodliwych dla ofiary skutków charakterystyczne jest dla agresji biernej¹⁴. Pod pojęciem agresji bezpośredniej rozumie się jawny atak skierowany na ludzi, inne żywe lub martwe istoty, natomiast działania takie jak: donosicielstwo, skarżenie czy poniżanie określa się mianem agresji pośredniej, inaczej – przemieszczonej. W tego typu działaniu sprawca nie ujawnia się, zostaje anonimowy, często sama ofiara nie wie, kim był agresor. Agresja pośrednia ujawnia się również wtedy, „gdy tendencje agresywne wyrażają się w zachowaniach pozornie niemających nic wspólnego z sytuacją wyzwalającą agresję, np. niszczenie swoich ulubionych rzeczy”¹⁵.

Inną formą zachowania agresywnego jest przemoc. Często jest tak, że stosująca ją osoba nie traktuje swojego działania w kategoriach przemocy – jest bowiem przeświadczona, że podejmowane przez nią działania stanowią pomoc lub są koniecznym składnikiem wychowania. Według Richarda Gellesa i Murraya Strausa trudności związane z definicją zjawiska przemocy wynikają stąd, że nie jest ona pojęciem klinicznym ani nawet naukowym, lecz politycznym, dlatego wraz ze zmianą sytuacji społecznej inaczej będzie rozumiana¹⁶. W *Słowniku socjologicznym* przemoc zdefiniowana jest jako „jeden z głównych, obok groźby, środków przymusu, polega na użyciu siły fizycznej, przez jednostkę czy grupę, często wbrew obowiązującemu prawu, w celu zmuszenia jakiejś osoby czy członków grupy do określonego działania czy też uniemożliwienia podjęcia działań lub do zaprzestania wykonywania czynności już rozpoczętej; także bezprawne narzucenie władzy”¹⁷. Jadwiga Mazur przytacza w swojej publikacji definicję przemocy stworzoną przez Wandę Sztander, która rozumie przemoc, jako „takie działania, które niezależnie od formy upośledzają ostatecznie moc kogoś, kto jest obiektem. Taki też jest cel przemocy, czyniącej z człowieka istotę bezwolną”¹⁸. Z kolei Irena Pospiszyl przemoc nazywa „wszelkimi nieprzypadkowymi aktami godzącymi w osobistą wolność jednostki lub przyczyniające się do fizycznej, a także psychicznej szkody osoby, wykraczające poza społecz-

¹⁴ Por. Z. Skorny, *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się*, Warszawa 1968, s. 180.

¹⁵ A. Nitecka-Walerych, *Zjawisko agresji dziewcząt w wieku gimnazjalnym*, w: *Przemoc i agresja w szkole. Od rozpoznania przyczyn do sposobów przeciwdziałania*, red. P. Łuczczyko, Łódź 2009, s. 153.

¹⁶ Por. J. Mazur, *Przemoc w rodzinie. Teoria i rzeczywistość*, Warszawa 2002, s. 12.

¹⁷ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Toruń 2004, s. 167.

¹⁸ J. Mazur, *Przemoc w rodzinie*, s. 13.

ne zasady wzajemnej relacji”¹⁹.

Przemoc, w opinii psychologów, charakteryzuje się kilkoma właściwościami: jest zawsze intencjonalna, jest naruszeniem pewnych praw i dóbr indywidualnych jednostki, uniemożliwiających jej samoobronę. Z przemocą, która nie jest działaniem jednorazowym, wiąże się też spowodowanie szkód, za które – o czym należy pamiętać – bez względu na to, co zrobiła ofiara, odpowiedzialność ponosi sprawca.

2. Szkolny program profilaktyki jako model rozwiązań systemowych

Zjawiska agresji i przemocy, jak już wspomniano, dotyczą wszystkich grup wiekowych, jednak uzasadniony niepokój budzi fakt, że coraz częściej odnoszą się one do dzieci oraz młodzieży i wielokrotnie mają miejsce w środowisku szkolnym. To też działania profilaktyczne muszą być podejmowane właśnie w placówkach edukacyjnych. Problem ten został dostrzeżony przez władze oświatowe. Nowa podstawa programowa obowiązująca od 2012 roku w szerszym zakresie obejmuje realizację treści nauczania dotyczących przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie i grupie rówieśniczej²⁰.

Profilaktyka to wieloaspektowa interwencja uzupełniająca braki w wychowaniu, która obejmuje trzy kierunki działania. Można wśród nich wymienić wspomaganie ucznia w pokonywaniu trudności, które zagrażają jego prawidłowemu rozwojowi i prowadzeniu zdrowego stylu życia, ograniczanie i eliminowanie czynników ryzyka, które zaburzają poprawny rozwój, jak również odpowiedni sposób życia. Na profilaktykę składa się także inicjowanie i wzmacnianie elementów chroniących harmonijny rozwój psychiczny i fizyczny młodego człowieka²¹.

Jednym z istotnych działań profilaktycznych jest wspomaganie uczniów w odnalezieniu własnego systemu wartości, wzmacnianie więzi emocjonalnych w środowisku rodzinnym, pomoc w kształtowaniu zdolności komunikacyjnych czy umiejętności radzenia sobie ze stresem. Zapobieganie agresji i przemocy w szkole to także budowanie w uczniu poczucia własnej wartości oraz kształtowanie w nim umiejętności uzewnętrzniania własnych uczuć i podejmowania odpowiedzialnych decyzji²².

Inicjatorem zmian w działaniach profilaktycznych był Dan Olweus. Twierdził on, że jednorazowe, przypadkowe działania zapobiegawcze nie są efektywne²³. Program stworzony przez D. Olweusa to „kompleksowa strategia profilaktyczna realizowa-

¹⁹ I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, s. 14.

²⁰ Por. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz. U. 2012, poz. 977.

²¹ Por. Z.B. Gaś, *Profilaktyka w szkole*, w: *Profilaktyka w szkole. Poradnik dla nauczycieli*, red. B. Kamińska-Buśko – J. Szymańska, Warszawa 2005, s. 14.

²² Por. J. Siwak – M. Woźniak, *Szkolny program profilaktyki*, Kalisz 2003, s. 7; *Szkola bez przemocy i agresji*, Intel-Meg, Żarki [b. r.], dysk DVD; J. Bingham, *Porozmawiajmy o... Przemoc*, Poznań 2009, s. 30-41.

²³ Por. D. Modrzejewska, *Kompleksowe podejście w działaniach profilaktycznych*, w: *Różne spojrzenia na przemoc*, red. R. Szczepanik – J. Wawrzyniak, Łódź 2008, s. 209.

na systematycznie w całym roku szkolnym. Są to działania wymierzone w każdy podmiot szkolnego życia: uczniów, nauczycieli i rodziców²⁴. Na wstępie należy skupić się na mobbingu bezpośrednim, na wyraźnych, agresywnych zachowaniach skierowanych przeciwko drugiej osobie. Nie można pomijać również mobbingu pośredniego, który przejawia się w formie szykanowania ucznia, izolowania go od grupy. Realizacja programu zapobiegawczego odbywa się na trzech poziomach: szkoły, klasy i jednostki. Wśród środków zaradczych na poziomie szkoły wymienia się między innymi: przeprowadzenie ankiety wśród społeczności uczniowskiej celem zanalizowania sytuacji, większą kontrolę wychowanków podczas pełnienia dyżurów przez nauczycieli, ogólnoszkolne spotkania rodziców oraz zajęcia poświęcone mobbingowi szkolnemu. W środowisku klasowym środkami zapobiegającymi mogą być zajęcia integrujące, pogłębiające więzi pomiędzy uczniami jak też indywidualne rozmowy z rodzicami. Na tym poziomie pozytywną inicjatywą jest wprowadzenie regulaminu klasowego regulującego stosunki koleżeńskie i zawierającego strategię przeciwdziałania mobbingowi. Praca z jednostką może przejawiać się w formie rozmów z ofiarami i sprawcami aktów agresywno-przemocowych oraz indywidualnych spotkań z rodzicami uczniów dotkniętych problemem mobbingu. Środkiem zaradczym na poziomie jednostki może być fachowa pomoc psychologa, zaś w trudnych przypadkach zmiana klasy lub nawet szkoły²⁵.

W fachowej profilaktyce szkolnej, którą można by określić mianem profesjonalnej, wyróżnia się zasadniczo tzw. dziesięć standardów²⁶: (1) uzasadnienie profilaktyki, (2) reaktywny charakter profilaktyki, (3) odbiorcy profilaktyki, (4) poziomy działań profilaktycznych, (5) strategię profilaktyczną, (6) interwencje profilaktyczne, (7) środowisko szkolne sprzyjające profilaktyce, (8) organizacja profilaktyki w szkole, (9) realizatorzy profilaktyki, (10) ocena skuteczności profilaktyki.

Pierwszym z wymienionych standardów jest „Uzasadnienie dla profilaktyki”. Znane są dwa argumenty, które tłumaczą prowadzenie działań zapobiegawczych. Profesjonalna profilaktyka jest ze swej natury konsekwencją uświadomienia sobie wcześniejszych niepowodzeń wychowawczych lub uzmysłowienia istniejących czynników zagrażających prawidłowemu procesowi wychowawczemu. Drugim obowiązującym standardem jest „Reaktywny charakter profilaktyki”. Z racji tego, że skutecznie zapobiegać niepożądanym zachowaniom można tylko w oparciu o wiarygodną wiedzę na temat istniejących zagrożeń, szkolna profilaktyka winna być wynikiem rzetelnej diagnozy środowiska uczniowskiego. Na ową diagnozę składają się trzy obszary. Pierwszy z nich to „jakość funkcjonowania intrapsychicznego, interpersonalnego i społecznego uczniów (w odniesieniu do oczekiwanego w danym okresie życia poziomu dojrzałości i z uwzględnieniem przejawów dysfunkcjonalności)”²⁷. Na pozostałe dwa obszary składają się czynniki ryzyka i czynniki chroniące

²⁴ Tamże, s. 210.

²⁵ Por. tamże, s. 210-211.

²⁶ Por. Z.B. Gaś, *Profilaktyka w szkole*, s. 15.

²⁷ Tamże.

występujące w środowisku wychowawczym ucznia.

Standard trzeci dotyczy „Odbiorców profilaktyki”. Profilaktyka, która jest skutkiem faktycznego zapotrzebowania dotyczy ucznia, jako osoby dysfunkcjonalnej z racji swojej niedojrzałości oraz rodziców, nauczycieli i reprezentantów lokalnej społeczności jako źródło czynników ryzykownych bądź chroniących.

Czwartym standardem są „Poziomy działań profilaktycznych”. Działania zapobiegawcze podejmowane przez pracowników szkoły charakteryzują się kompleksowością, co oznacza, że zasięg owych działań obejmuje osoby o różnym stopniu funkcjonalności bądź dysfunkcjonalności. Profilaktyka szkolna powinna zatem występować na poziomie profilaktyki pierwszorzędowej, drugorzędowej jak i trzeciorzędowej²⁸.

Działania profilaktyczne z reguły opierają się na sześciu podstawowych „Strategiach profilaktycznych”. Wymienia się wśród nich takie strategie, jak: 1) informacyjne – dostarczanie istotnych, zasadniczych wiadomości; 2) edukacyjne – pomoc w tworzeniu możliwości zdobywania i rozwijania znaczących zdolności pozwalających zaspokoić psychiczne, fizyczne, duchowe i społeczne potrzeby. Podstawą tej strategii jest „przekonanie, że ludzie, nawet dysponujący odpowiednią wiedzą, podejmują zachowania ryzykowne z braku wielu umiejętności niezbędnych w życiu społecznym”²⁹; 3) alternatyw – tworzenie sytuacji sprzyjających konstruktywnemu działaniu i samorealizacji, w miejsce podejmowanych wcześniej działań dysfunkcyjnych; 4) wczesnej interwencji – dostarczanie pomocy w rozwiązywaniu doświadczanych trudności i eliminowaniu zachowań dysfunkcyjnych; 5) zmian środowiskowych – zorientowane na wyeliminowanie lub złagodzenie czynników ryzyka występujących w środowisku wychowawczym dziecka a włączeniu w nie elementów chroniących; 6) zmian przepisów – wprowadzenie przepisów promujących prawidłowy rozwój i zdrowy styl życia³⁰.

W realizowaniu profilaktyki w szkole należy uwzględnić doświadczenia nowoczesnej profilaktyki skoncentrowanej na głównych jej odbiorcach, a więc: jednostce, rodzinie, grupie rówieśniczej, szkole, lokalnej społeczności oraz społeczeństwie. Co do jednostki jest to na przykład rozwijanie zdolności osobistych i społecznych, dostosowanie działań do płci i wieku odbiorcy czy rozwijanie świadomości wpływów medialnych³¹. W odniesieniu do rodziny można mówić o dostosowaniu interwencji profilaktycznej do specyfiki społecznej i kulturowej rodziny, rozwijaniu umiejętności komunikowania się i kompetencji rodzicielskich, a także uczestniczeniu rodziców w programach profilaktycznych. W obrębie grupy rówieśniczej pożądanym byłoby włączenie dzieci i młodzieży w działania profilaktyczne, jak również

²⁸ Por. tamże, s. 55.

²⁹ J. Szymańska, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Warszawa 2000, s. 35.

³⁰ Z. Gaś, *Profilaktyka w szkole*, s. 17.

³¹ Por. W. Cichosz, *Możliwości dialogu wychowania chrześcijańskiego ze współczesną edukacją polską*, Pelplin 2013, s. 279-286; G. Górny – R. Smoczyński (scen. i reż.), *Media i przemoc*, Kraków [2009] (DVD).

umożliwienie młodym ludziom rozwijania pozytywnych przedsięwzięć alternatywnych. W szkole wskazane jest między innymi organizowanie konferencji i szkoleń dla nauczycieli, tworzenie pozytywnej atmosfery. Najważniejszym jednak jawi się uwzględnianie przyczyn niepowodzeń szkolnych oraz stopniowe rozwijanie oddziaływań profilaktycznych. Mając na uwadze lokalną społeczność należy przede wszystkim zacząć oddziaływać na młodzież bezpośrednio, tworząc programy dla dzieci i młodzieży. Osoby odpowiedzialne za prowadzenie działań profilaktycznych powinny również starać się ograniczać na przykład dostęp młodych ludzi do środków odurzających oraz angażować organizacje pozarządowe, które ową profilaktykę wspierają. W odniesieniu do społeczeństwa, rozumianego w sposób szeroki, wskazane jest przede wszystkim działanie na rzecz pozytywnej zmiany norm i zachowań społecznych.

Kolejnym standardem, który spełnia profesjonalna profilaktyka, jest „Środowisko szkolne sprzyjające profilaktyce”. Z racji tego, że działania zapobiegające niechcianym zachowaniom nie tylko wprowadzają zmiany w sposobie bycia uczniów, lecz także w funkcjonowanie całego środowiska szkolnego, mogą dla niektórych wydawać się zagrażające. Dlatego tak ważne jest, aby wśród osób, które stanowią autorytet dla młodego człowieka, znalazły się takie, które popierają działania profilaktyczne. Nauczyciele, rodzice, szkolni pedagodzy i psychologowie sprzyjają profilaktyce między innymi poprzez bycie kompetentnymi w zakresie działań profilaktycznych³², utrzymywanie pozytywnych kontaktów z dziećmi i młodzieżą, umiejętność zachęcenia uczniów i ich rodziców do udziału w programach profilaktycznych.

Ósmym obowiązującym standardem jest „Organizacja profilaktyki w szkole”. Standard ten zakłada, że działania podejmowane przez pracowników szkoły są przemyślane, zaplanowane i ustrukturalizowane. Profilaktyka w szkole jest więc projektowana w postaci szkolnego programu profilaktyki oraz realizowana poprzez programy profilaktyczne. Konieczne jest, aby „Realizatorami profilaktyki” były wszystkie podmioty środowiska szkolnego. Wychowawcy klasowi, nauczyciele przedmiotowi jak i wolontariusze, na przykład rodzice lub starsi uczniowie mogą prowadzić profilaktykę pierwszorzędową. Specjalista szkolny (psycholog, pedagog) z pomocą specjalistów z poradni psychologiczno-pedagogicznej może realizować profilaktykę drugorzędową, zaś profilaktyka trzeciorzędowa jest wprowadzana w życie przez wychowawców, grono pedagogiczne i rówieśników działających pod kontrolą szkolnego specjalisty³³.

Ostatnim standardem, który powinna spełniać profesjonalna profilaktyka, jest „Ocena skuteczności profilaktyki”. Wymaga ona, by działania zapobiegawcze były poddawane regularnej ocenie ich skuteczności. Weryfikacji rezultatów działań profilaktycznych może dokonać zespół specjalistów z zewnątrz, i wówczas jest to ewa-

³² Temu celowi służą m.in. materiały propagowane przez krakowskie wydawnictwo Rubikon. Proponowane filmy mają stać się pretekstem do dyskusji na temat przemocy w szkole i pomocą w badaniu tego problemu. Por. np. *Powstrzymać przemoc*, Kraków [2009] (DVD).

³³ Por. Z. Gaś, *Profilaktyka w szkole*, s. 20.

luacja zewnętrzna. O ewaluacji wewnątrzszkolnej można mówić w momencie, kiedy oceny dokonuje zespół reprezentujący szkolne środowisko. Natomiast mieszana ewaluacja ma miejsce wówczas, gdy przeprowadza ją szkolny zespół pod kierownictwem specjalisty z zewnątrz. W szkołach najczęściej sięga się po ewaluację wewnątrzszkolną, czyli planowe działanie w środowisku szkolnym, oparte o własny system zbierania i opracowania danych ewaluacyjnych, którego wyniki wykorzystywane są do doskonalenia profilaktyki oraz upubliczniane w postaci raportów³⁴.

Szkolny program profilaktyki to model systemowych rozwiązań problemów występujących w środowisku szkolnym. Składają się na niego różnorodne programy profilaktyczne, czyli uporządkowane zestawy treści i działań, przygotowane i odpowiednio dobrane przez specjalistów. Ich realizacja ma doprowadzić do wystąpienia zaplanowanych i konkretnych zmian w funkcjonowaniu jednostki bądź grupy. Program profilaktyczny obejmuje między innymi: szczegółowe cele i zadania profilaktyczne, instrukcje odnośnie organizacji i realizacji założeń profilaktycznych, sprecyzowane środki dydaktyczne, wykaz literatury zarówno dla ucznia jak i realizatora, a także metodę ewaluacji programu³⁵.

Profesjonalne stworzenie oraz wprowadzenie w życie szkolnego programu profilaktyki narzuca konieczność posiadania niezbędnej wiedzy teoretycznej dotyczącej pozycji profilaktyki w szkolnym systemie wychowawczym, a także jej praktycznego zastosowania. Osoby tworzące szkolny program profilaktyki – są nimi w myśl Ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty³⁶ rada rodziców i rada pedagogiczna – powinny zapoznać się z jego podstawą prawną. Program profilaktyki i program wychowawczy to dokumenty, które każda szkoła tworzy we własnym zakresie, co „pozwała na dostosowanie działań podejmowanych przez całą społeczność szkolną do potrzeb i wymagań konkretnej szkoły”³⁷. Zawarte w wymienionych dokumentach zapisy wypełniają wszystkie podmioty zaangażowane w funkcjonowanie szkoły. Działania profilaktyczne muszą być rzeczowe, dostosowane do warunków szkoły oraz do poziomu rozwoju uczniów. Ważne jest też, aby umożliwiały włączanie nowych treści oraz odpowiadały na realne problemy i pojawiające się w środowisku szkolnym zagrożenia³⁸.

W celu skonstruowania szkolnego programu profilaktyki, uwzględniającego kwestię agresywnych i przemocowych zachowań uczniów, należy podjąć działania mające na celu: identyfikację zjawiska, zdiagnozowanie sytuacji szkolnej, określe-

³⁴ Por. tamże, s. 55-56.

³⁵ Por. tamże, s. 42-44.

³⁶ Por. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz. U. z 2004 r., Nr 256, poz. 2572, z późn. zm., art. 54 ust. 2 pkt 1.

³⁷ *Przeciwdziałanie agresji i przemocy*, <http://www.men.gov.pl/index.php/profilaktyka/informacje-materialy/703-przeciwdzialanie-agresji-i-przemocy> [17.05.2014].

³⁸ Por. B. Dziedzic, *Standardy Szkolnego Programu Profilaktyki*, <http://dziedzic1.republika.pl/stro-na10.html> [13.05.2013].

nie celów, sformułowanie zadań, jak również monitorowanie i ewaluację³⁹.

W procesie identyfikacji niepokojących objawów szczególną uwagę należy zwrócić na informacje dotyczące dwóch obszarów. Pierwszy z nich to wskaźnik naruszania dyscypliny w szkole. Wymienia się tu między innymi: liczbę uczniów relegowanych ze szkoły, wagary, liczbę spóźnień na zajęcia, zachowania agresywne, posługiwanie się wulgarnym słownictwem lub brak zainteresowania nauką szkolną. Drugim jest wskaźnik patologii w środowisku szkolnym, na przykład spożywanie alkoholu i środków odurzających, przestępczość, próby samobójcze, samobójstwa dokonane, przemoc między rówieśnikami czy przynależność do sekt⁴⁰.

Celem przeprowadzenia diagnozy sytuacji szkolnej, czyli stanu i potrzeb szkoły, jest określenie zadań i praktycznych sposobów ich realizacji ukierunkowanych na przeciwdziałania różnorodnym patologiom. Owej oceny sytuacji dokonuje zespół pracowników szkoły. Podczas diagnozy można wykorzystać takie narzędzia badawcze jak: obserwacja, eksperyment, analiza dokumentacji szkolnej, wywiad, ankieta czy kwestionariusz. Następnym krokiem jest określenie celu, do którego będzie się dążyć w toku realizacji działań profilaktycznych. Cel powinien być mierzalny, być wynikiem przyjętych założeń teoretycznych oraz uwzględniać rezultat diagnozy.

Kolejnym etapem jest konkretne określenie sposobów i terminów realizacji zadań oraz wyznaczenie osób odpowiedzialnych za ich przeprowadzenie. Zadania są przekazane w sposób jednoznaczny, jasny i zrozumiały dla wszystkich. Jeżeli w toku analizy sytuacji szkolnej wywnioskowano, że problemem występującym wśród uczniów są ich zachowania agresywne i przemocowe, należy ustalić ich przyczyny. W sytuacji, gdy czynnik ryzyka tkwi w środowisku rodzinnym, twórcy szkolnego programu profilaktyki powinni uwzględnić w nim możliwości wsparcia rodziny w realizowaniu jej funkcji wychowawczej, na przykład poprzez psychoedukację. W trudnych przypadkach istnieje również ewentualność podjęcia interwencji z pomocą instytucji mających na celu pomoc dzieciom i rodzinom. Jeżeli źródłem agresji ucznia są cechy jego osobowości, to program profilaktyczny musi uwzględniać wynik przeprowadzonej diagnozy psychologicznej. Na jej podstawie należy sformułować wskazówki i zalecenia dla nauczycieli. Powinno się również we współpracy z rodzicami stworzyć indywidualny program oddziaływań terapeutycznych-wychowawczych dla konkretnego ucznia.

Ostatnim działaniem podejmowanym przy tworzeniu szkolnego programu profilaktyki jest jego monitorowanie i ewaluacja. Pozyskane rezultaty badań ewaluacyjnych są „opracowane ilościowo i jakościowo, uzupełnione ilustracjami graficznymi, zamknięte wnioskami i zaleceniami dotyczącymi kierunków i sposobów modyfikacji działań profilaktycznych”⁴¹. Przygotowany raport należy udostępnić wszystkim osobom, które są zainteresowane efektywnością podejmowanych przez szkołę działań profilaktycznych. Ewaluacja szkolnego programu profilaktyki nie tylko pozwala

³⁹ Por. tamże.

⁴⁰ Por. tamże.

⁴¹ Tamże.

ocenić dotychczasowe przedsięwzięcia, ale również umożliwia ewentualną modyfikację celów oraz określonych zadań.

3. Rola nauczyciela-wychowawcy w działaniach profilaktycznych

Postawa nauczyciela odgrywa znamionną rolę w eliminowaniu agresywnych zachowań w szkole. Wychowawca – zaraz po rodzicach – staje się wzorem postępowania dla młodego człowieka, dlatego powinien posiadać on cechy, wśród których Łukasz Kołomański wymienia: miłość wychowawczą, takt pedagogiczny, autorytet jako „szacunek dla władzy”, a także religijność, duchowość⁴². Miłość wychowawcza przejawia się w życzliwości w stosunku do uczniów, szanowaniu i uznawaniu ich wartości jako osób, jak również w popieraniu wszechstronnego rozwoju młodego człowieka. Zadaniem nauczyciela jest pomaganie uczniom w chwilach podejmowania przez nich ważnych decyzji. Istotną rolę odgrywa tutaj takt pedagogiczny, rozumiany jako „umiejętność, za pomocą której miłość pedagogiczna wciela się w czyn w odpowiedniej chwili”⁴³. Istotnym elementem w działaniach nauczyciela jest pierwiastek duchowy, który zapobiega szybkiemu wypaleniu zawodowemu i pomimo chwilowych niepowodzeń pozwala na podejmowanie kreatywnych działań⁴⁴.

Nauczyciel-wychowawca powinien też „uznać, że w każdym dziecku i młodym człowieku, chociaż biednym, zaniedbanym, z różnych środowisk, często z negatywnymi uwarunkowaniami, istnieje źródło pozytywnej energii”⁴⁵. Naturalną cechą dziecka jest żywotność i ruchliwość, toteż warto je spożytkować w sposób twórczy, poprzez na przykład takie formy jak zabawa lub teatr. Jednocześnie koniecznym jest rozbudzenie w dziecku innej energii, która pozwoli na twórcze działanie, na „bycie kimś”⁴⁶. W ten sposób uczeń z pomocą nauczyciela odkrywa w sobie własny potencjał. Mentor ma za zadanie przygotować młodego człowieka do pewnego wysiłku, do stawiania celów odpowiednich do umiejętności i zdolności ucznia, aby ten zbyt szybko się nie zniechęcał⁴⁷.

Relacją, dzięki której możliwe staje się wyjście poza spiralę agresji i przemocy w szkole, jest relacja mistrz – uczeń. Jej głównym celem jest przekazywanie nie tylko teoretycznej, encyklopedycznej wiedzy, lecz także wskazywanie przykładów praktycznego wykorzystania, na które składają się umiejętności społeczne i interpersonalne. Metodą aktywizującą, którą mistrz może proponować swojemu uczniowi, jest dialog. Taki sposób współpracy cechuje ufność⁴⁸. Relacja, która jest „oparta

⁴² Por. Ł. Kołomański, *Przejawy i forma agresji w szkole jako narastający problem w polskiej edukacji. Rola nauczyciela – wychowawcy w profilaktyce agresji*, w: *Przemoc i agresja w szkole – próby rozwiązania problemu*, red. A. Rejzner, Warszawa 2008, s. 232.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Por. tamże.

⁴⁵ Tamże, s. 233.

⁴⁶ Por. tamże.

⁴⁷ Por. W. Cichosz, *Miedzy nagrodą a karzeniem*, s. 64-68.

⁴⁸ Por. tenże, *Wychowanie chrześcijańskie wobec postmodernistycznej prowokacji*, Gdańsk 2001, s. 161-162; Tenże, *Źródła zagrożeń wychowawczych w szkole*, „Studia Gdańskie” 23 (2008), s. 176.

na dialogu i wzajemnym zaufaniu jest (...) relacją partnerską, która uznaje osobność i autonomię obu stron⁴⁹. Treść terminu „wychowawca” doskonale oddaje greckie słowo „paidagogos” (prowadzący chłopca), czyli ten, który prowadzi i wskazuje drogę⁵⁰. Proces ten warunkuje świadomość wychowawcy co do celowości wytyczonej drogi oraz zaufanie osoby, którą prowadzi. Brak zaufania w relacji nauczyciel – uczeń sprawia, że wychowawca nie jest dla swego wychowanka mistrzem lecz funkcjonariuszem, a „wraz ze zmianą wychowawcy-stróża rodzi się zmiana postawy ucznia i tym samym budzi nieokiełznane pragnienie odwetu za «czas ucisku» czy zniewolenia”⁵¹. Jedynie nauczyciel, który swoją codzienną postawą stanowi wzór autentycznych cnót, może sprawić, że stanie się niekwestionowanym autorytetem dla swojego wychowanka.

Człowiek realizuje w swoim życiu trzy typy zadań. W przypadku, gdy dana osoba gratyfikuje własne „ja”, realizuje ona osobiste zadania, pozaosobiste spełniane są w momencie nagradzania interesu innej osoby, natomiast zadania ponadosobiste realizowane są, gdy „to nasze działania opisane są ponad podziałami «ja» – «inni», a występuje między nimi równowaga”⁵². Ostatni typ zadań występuje w relacji mistrz – uczeń, która pozwala na wyjście poza własne ego.

Nauczyciele należą do grupy zawodowej, która częściej niż inne narażona jest na kontakt z aspołecznymi zachowaniami młodych ludzi, toteż właśnie od grona pedagogicznego „wymaga się pomocy, profilaktyki i przeciwdziałania zjawiskom przemocy i agresji szkolnej”⁵³. Niekiedy zdarza się, że pedagodzy lekceważą to, co się wokół nich dzieje, zapominając, że na nich spoczywa obowiązek zapewnienia uczniom bezpieczeństwa na terenie szkoły. Badania wykazały, że niewielka liczba nauczycieli uczestniczy w szkoleniach doskonalących i przygotowujących do radzenia sobie z agresywnymi i przemocowymi zachowaniami w środowisku szkolnym⁵⁴, choć – jak już wspomniano – nowa podstawa programowa wydaje się ten stan rzeczy zmieniać na lepsze.

Podejmując działania mające na celu zwalczanie agresji i przemocy w szkole nauczyciel musi zwrócić uwagę na cztery zagadnienia⁵⁵. Przede wszystkim mieć świadomość własnej roli w tworzeniu klimatu klasowego. Powinien też „zdawać sobie sprawę, że swoją postawą, zachowaniem jest sprawcą atmosfery w klasie, promuje określony system wartości, norm, kształtuje zasady współżycia w grupie kla-

⁴⁹ Por. A.M. Kola, *Relacja mistrz – uczeń jako pozytywna propozycja wyjścia poza spiralę przemocy w szkole*, w: *Przemoc i agresja w szkole*, s. 263.

⁵⁰ Por. W. Cichosz, *Pedagogia wiary we współczesnej szkole katolickiej*, Warszawa 2010, s. 27-28; J. Bagrowicz, *Godność osoby fundamentem wychowania*, w: *Wychowanie na rozdrożu. Personalistyczna filozofia wychowania*, red. F. Adamski, Kraków 1999, s. 112.

⁵¹ Por. W. Cichosz, *Źródła zagrożeń wychowawczych w szkole*, s. 175.

⁵² Tamże, s. 266.

⁵³ D. Tomczyszyn, *Nauczyciel wobec problemu agresji w klasie*, w: Dyrda M.J., Sędek A. (red.), *Agresja i przemoc we współczesnym społeczeństwie*, Wyd. Stowarzyszenie „tutajteraz”, Siedlce 2006, s. s. 57.

⁵⁴ Por. Ł. Kołomański, art. cyt., s. 233.

⁵⁵ Por. D. Tomczyszyn, art. cyt., s. 59.

sowej”⁵⁶. Drugie zagadnienie dotyczy wyposażenia wychowawcy w odpowiednią wiedzę na temat przyczyn, form czy skutków społecznych zachowań. Nie może ona być jedynie owocem doświadczeń zawodowych, ale wynikać również ze studiowania specjalistycznej literatury, uczestnictwa w konferencjach i warsztatach.

Nauczyciel powinien wykazywać się także umiejętnością rozpoznania i wyizolowania sprawcy i ofiary aktów agresywnych. Dlatego musi posiadać wiedzę na temat zarówno cech charakteryzujących atakującego, jak i adresata czynów agresywnych. Dziecko, które jest ofiarą agresji w szkole, charakteryzuje się z reguły między innymi niską samooceną, utratą apetytu, skłonnością do izolacji, zmiennością nastroju, płaczliwością. Można zauważyć u niego zniszczone ubranie, uszkodzone przybory szkolne oraz sińce na ciele. Natomiast agresor przejawia skłonność do dominacji nad innymi, brak empatii w stosunku do słabszych uczniów, często prowokuje bójki ze swoimi rówieśnikami, używa niestosownego słownictwa, okazuje brak szacunku wychowawcy. Nauczyciel powinien umieć zinterpretować tego typu zachowanie i właściwie reagować w przypadku pojawiania się przemocy lub agresji. Uświadomienie sobie „roli wychowawczej, wiedza o agresji, umiejętność wyizolowania sprawców i ofiar przemocy stanowią prelude do właściwej reakcji nauczyciela”⁵⁷.

4. Poziomy działań profilaktycznych

Antoni Marcke dokonał podstawowego podziału profilaktyki na pierwotną i wtórną. Poprzez profilaktykę pierwotną autor rozumie tworzenie warunków sprzyjających prawidłowemu rozwojowi i wychowaniu, natomiast zadaniem profilaktyki wtórnej jest opanowanie i pomoc w zwalczeniu powstałego problemu⁵⁸.

W literaturze przedmiotu odnotowuje się ponadto podział profilaktyki na: represyjną, promocyjną, powstrzymującą, kreatywną, defensywną, ofensywną. Pierwsza z nich polega na ochronie jednostki przed zagrożeniami, które mogłyby ją zdemoralizować. Przedmiotem działań profilaktyki promocyjnej są osoby, u których szczególnie można dostrzec różnego rodzaju zachowania antyspołeczne. Zadaniem owej profilaktyki jest przede wszystkim redukcja przyczyn zjawisk patologicznych. Zapobieganiem nasileniu zjawisk, które mogą stać się zagrożeniem, zajmuje się natomiast profilaktyka powstrzymująca. Z kolei niedopuszczanie do powtarzania się tych zjawisk jest zadaniem profilaktyki kreatywnej. Zachowanie bądź utrzymanie danej sytuacji jawi się jako cel profilaktyki defensywnej. Wstrzymanie istniejącego stanu rzeczy jest punktem, od którego zaczyna się podejmowanie działań zapobiegawczych i który stanowi punkt odniesienia. Tym, co charakteryzuje profilaktykę ofensywną, jest działanie, które ma na celu modelowanie, popieranie i wzmacnianie akceptowanych społecznie postaw. Chodzi o to, by tak pomóc uczniowi w ukształ-

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże, s. 60.

⁵⁸ Por. M. Szpringer, *Szkolna profilaktyka zachowań patologicznych dzieci i młodzieży*, Kielce 2001, s. 22.

towaniu jego osobowości, aby ten potrafił uchronić się przed patologicznymi zachowaniami⁵⁹.

Monika Szpringer w swojej publikacji wymienia ponadto podziały profilaktyki, jakich dokonali Czesław Czapów oraz Janusz Gęsicki. Czesław Czapów wyróżnił trzy typy profilaktyki: powstrzymującą, uprzedzającą oraz objawową. Pierwsza z nich polega na eliminowaniu sytuacji, które mogą stać się przyczyną popełnienia czynów antyspołecznych oraz na utrudnianiu podjęcia decyzji o dokonaniu takiego czynu. W momencie, kiedy uczeń zdecydował się na działanie obiektywnie nieaprobowane, profilaktyka powstrzymująca ma za zadanie utrudnić urzeczywistnienie owej decyzji. Celem profilaktyki uprzedzającej jest usuwanie czynników, które mogłyby doprowadzić do wykołajenia społecznego. Na interwencji wychowawczej, obejmującej dzieci i młodzież przejawiające oznaki wykołajenia społecznego, polega profilaktyka objawowa⁶⁰.

Z kolei Janusz Gęsicki opowiada się za budowaniem programów, w których opracowane działania pozwoliłyby ustrzec dzieci i młodzież przed zagrożeniami i patologicznymi sytuacjami, gdyż skuteczniej jest zapobiegać negatywnym zjawiskom niż dokonywać korekty po ich wystąpieniu. Rozróżnił on dwa typy profilaktyki. Pierwszy z nich to profilaktyka zachowawcza. Jej zadaniem jest ochrona społeczeństwa przed jednostkami, które przejawiają patologiczne zachowania⁶¹. Profilaktyka kreatywna polega natomiast na „uodpornieniu społeczeństwa wobec negatywnych wzorów poprzez stwarzanie jego członkom warunków nie dewiacyjnego życia i rozwijania wszelkich pozytywnych funkcji życia zbiorowego”⁶².

Działania profilaktyczne mogą być realizowane na trzech poziomach. Tradycyjnie profilaktykę dzieli się na: 1) profilaktykę pierwszorzędową; 2) profilaktykę drugorzędową; 3) profilaktykę trzeciorzędową⁶³. Zadaniem profilaktyki pierwszego stopnia jest zahamowanie wzrostu i rozprzestrzeniania się zjawisk negatywnych wśród ogółu społeczeństwa. W ramach tego poziomu bada się potencjalne przyczyny aspołecznych zachowań, w celu osłabienia zagrożenia. Adresowana jest ona do środowisk szczególnie narażonych na różnego rodzaju patologie. Charakteryzuje się wielopłaszczyznowością, gdyż obejmuje działania polityczne, kulturalne, oświatowe. Profilaktyka pierwszorzędowa jest realizowana między innymi poprzez angażowanie środków masowego przekazu. Dostosowanie odpowiednich programów medialnych do poziomu rozwoju odbiorcy może oddziaływać na niego w pozytywny sposób. Ten poziom profilaktyki realizuje się również przez działania legislacyjne, które winny służyć przeciwdziałaniu występowania patologicznych sytuacji a nie na napiętnowaniu ofiar. Ważne jest prawidłowe rozpoznanie elementów ryzyka. Świadomość występowania negatywnych czynników dziedzicznych i środowi-

⁵⁹ Por. tamże.

⁶⁰ Tamże.

⁶¹ Por. tamże, s. 23-24.

⁶² Tamże, s. 23.

⁶³ Por. tamże, s. 26-29.

skowych pozwala na wprowadzenie zmian w dotychczasowym stylu życia, a tym samym na zredukowanie destrukcyjnego oddziaływania negatywnych zmiennych. Do działań z zakresu profilaktyki pierwszorzędowej należy włączać grupy skupiające osoby zainteresowane przeciwdziałaniem zjawisku patologii społecznych. Czynności podejmowane przez takie grupy „są z reguły skuteczne, gdyż wyrastają z dużego zaangażowania, entuzjazmu i poczucia odpowiedzialności i znajomości problematyki niejednokrotnie z autopsji”⁶⁴. Omawiana profilaktyka wprowadzana jest w życie również przez programy edukacji zdrowotnej zachęcające do zmiany stylu życia oraz popularyzowanie pozytywnych form aktywności w danym środowisku.

Działania profilaktyki drugiego stopnia ukierunkowane są na konkretne grupy przejawiające aspołeczne zachowania. Zamierzeniem tego poziomu profilaktyki jest likwidacja objawów patologii oraz zapobieganie ich intensyfikacji. Podmiotem profilaktyki drugorzędowej jest na przykład rodzina, grupa rówieśnicza czy szkoła. Celem wczesnej interwencji jest pomaganie osobom, które są najbardziej zagrożone różnego rodzaju patologią, jak też wszechstronna edukacja społeczeństwa wyczułająca na wychwycenie wczesnych oznak zachowań destrukcyjnych oraz informująca o możliwych formach wsparcia. Zadaniem profilaktyki drugiego stopnia jest organizowanie szkoleń dla nauczycieli i osób związanych z realizacją programów zapobiegawczych oraz tworzenie dla danego środowiska odpowiednich programów edukacyjnych. Wcielanie w życie tego poziomu profilaktyki wiąże się również z modyfikacją prawa, celem wprowadzenia pozytywnych zmian w funkcjonowaniu społeczeństwa⁶⁵.

Profilaktyka trzeciorzędowa adresowana jest do jednostek dotkniętych patologią. Jej działania są skoncentrowane na budowaniu odpowiedniego środowiska i wspieraniu ucznia, aby dzięki profesjonalnej pomocy zrezygnował z aspołecznych zachowań. Profilaktyka trzeciego rzędu obejmuje: informowanie i szkolenie jednostek, podjęcie odpowiednich czynności leczniczo-rehabilitacyjnych w odniesieniu do konkretnych osób oraz tworzenie doraźnych ośrodków leczniczych. Na tym poziomie profilaktyki zawiera się również ewaluacja skuteczności poszczególnych programów terapeutycznych i rehabilitacyjnych. Ich ocena uzależniona jest od wyników, jakie uzyskują określone jednostki dotknięte patologią społeczną⁶⁶.

Coraz częściej osoby zajmujące się działaniami zapobiegawczymi posługują się nowym podziałem profilaktyki. W nietradycyjnej klasyfikacji wyróżnia się: 1) profilaktykę uniwersalną; 2) profilaktykę selektywną; 3) profilaktykę wskazującą⁶⁷. Pierwsza z nich kierowana jest do wszystkich, bez względu na stopień ryzyka wystąpienia problemów ze zdrowiem. W znacznym stopniu dotyczy często obserwo-

⁶⁴ M. Szpringer, *Szkolna profilaktyka zachowań patologicznych*, s. 27.

⁶⁵ Por. tamże.

⁶⁶ Por. tamże, s. 28.

⁶⁷ Por. H. Waszkiewicz, *Profilaktyka uzależnień*, <http://www.kuratorium1.home.pl/kuratorium2/konferencje/bursy/Dzialalnosc.pdf> [13.04.2014].

wanych zagrożeń takich jak: przemoc, używanie środków psychoaktywnych, picie alkoholu lub palenie papierosów. Na tym poziomie wykorzystuje się ogólną wiedzę na temat danego zjawiska, która najczęściej wynika z prowadzonych badań naukowych. Profilaktyka uniwersalna ma na celu opóźnienie inicjacji, zapobieganie pierwszym próbom podejmowania przez uczniów czynności społecznych oraz promocję zdrowego stylu życia. Ważnym elementem tego typu profilaktyki jest stworzenie w szkole odpowiedniego klimatu sprzyjającego pozytywnym zachowaniom dzieci i młodzieży⁶⁸.

Profilaktyka selektywna adresowana jest do jednostek lub grup, które w wysokim stopniu są narażone na wystąpienie różnego rodzaju patologii. Mowa tutaj na przykład o dzieciach alkoholików, dzieciach przysposobionych lub uczniach wykazujących trudności w przyswajaniu wiedzy czy zaklimatyzowaniu się w szkole. Mając na uwadze swoistość występujących problemów, pomoc polega na odpowiednim informowaniu i wspomaganiu w nauce podstawowych umiejętności życiowych szczególnie zagrożonych jednostek lub grup.

Czynności skierowane ku osobom zagrożonym rozwojem patologii wynikających z uwarunkowań biologicznych, psychologicznych, społecznych mieszczą się w zakresie profilaktyki wskazującej. Ten poziom profilaktyki obejmuje również jednostki, u których wykryto już pierwsze objawy dysfunkcjonalności. Głównym działaniem jest indywidualne rozpoznanie przyczyn zaistniałego zjawiska oraz jak najszybsza interwencja. Ten typ profilaktyki wymaga specjalistycznego przygotowania, dlatego też w profilaktykę wskazującą zaangażowane są instytucje zewnętrzne, odpowiednio przeszkolone w prowadzeniu pomocy psychologicznej i medycznej.

Zakończenie

Zachowanie dysfunkcjonalne nie jest problem samego dziecka bądź jego rodziców. Patologia występująca wśród uczniów jest obecnie traktowana jako wyzwanie dla całego środowiska szkolnego. Dlatego istotne jest zbudowanie szkolnego programu profilaktyki, który pozwoliłby na eliminowanie czynników ryzyka jak również określenie sposobu pomocy jednostkom, które przejawiają już zachowania patologiczne. Mając na uwadze rolę nauczyciela w profilaktyce zachowań dysfunkcyjnych należy podkreślić, iż swoją postawą powinien sygnalizować uczniom, że jakakolwiek forma agresji i przemocy nie jest akceptowana. Niezwykle ważnym jest odpowiednie realizowanie profilaktyki na wszystkich trzech poziomach. Najbardziej skutecznym jest zapobieganie działaniom patologicznym uczniów. W ramach profilaktyki pierwszorzędowej organizuje się zatem czas wolny i tworzy ciekawe programy profilaktyczne, które zniechęcałyby dzieci i młodzież do czynów agresywnych i przemocowych, a jednocześnie stanowiły zachętę do kształtowania postaw pozytywnych. W przypadku sytuacji wymagających podjęcia działań z zakresu profilaktyki drugiego i trzeciego stopnia szkoła jest zobligowana do podjęcia współ-

⁶⁸ Por. tamże.

pracy z osobami posiadającymi odpowiednie kwalifikacje w tej materii, nie zapominając przy tym, że pierwszym, podstawowym i najważniejszym środowiskiem wychowawczym jest rodzina.

Literatura

- Bagrowicz, J., „*Gdzie nie ma ogrodzenia, rozdrapią posiadłość*” (Syr 36, 25). *O Dekalogu w epoce odrzucenia norm i wartości*, Włocławek 2014.
- Bagrowicz, J., *Godność osoby fundamentem wychowania*, w: *Wychowanie na rozdrożu. Personalistyczna filozofia wychowania*, red. F. Adamski, Kraków 1999, s. 93-115.
- Bingham, J., *Porozmawiajmy o... Przemoc*, Poznań 2009.
- Brągiel, J. – Jasiński, Z., *Przemoc międzyrówieśnicza w szkole*, Wałbrzych 2002.
- Cichosz, W., *Między nagrodą a karzeniem: rola systemów motywacyjnych w edukacji*, „Gdyński Kwartalnik Oświatowy”, red. E. Wójcik, 1 (2004), s. 64-68.
- Cichosz, W., *Możliwości dialogu wychowania chrześcijańskiego ze współczesną edukacją polską*, Pelplin 2013.
- Cichosz, W., *Pedagogia wiary we współczesnej szkole katolickiej*, Warszawa 2010.
- Cichosz, W., *Wychowanie chrześcijańskie wobec postmodernistycznej prowokacji*, Gdańsk 2001.
- Cichosz, W., *Źródła zagrożeń wychowawczych w szkole*, „Studia Gdańskie” 23 (2008), s. 163-178.
- Danilewska, J., *Agresja u dzieci – Szkoła porozumienia*, Warszawa 2002.
- Dziedzic, B., *Standardy Szkolnego Programu Profilaktyki*, <http://dziedzic1.republika.pl/strona10.html> [13.05.2013].
- Gaś, Z.B., *Profilaktyka w szkole*, w: *Profilaktyka w szkole. Poradnik dla nauczycieli*, red. B. Kamińska-Buśko – J. Szymańska, Warszawa 2005, s. 7-20.
- Górny, G. – Smoczyński, R. (scen. i reż.), *Media i przemoc*, Kraków [2009] (DVD).
- Grochulska, J., *Agresja u dzieci*, Warszawa 1993.
- Kodeks Hammurabiego*, tł. M. Stępień, Warszawa 1996.
- Kola, A.M., *Relacja mistrz – uczeń jako pozytywna propozycja wyjścia poza spiralę przemocy w szkole*, w: *Przemoc i agresja w szkole. Od rozpoznania przyczyn do sposobów przeciwdziałania*, red. P. Łuczeczko, Łódź 2009, s. 257-268.
- Kołoński, L., *Przejawy i forma agresji w szkole jako narastający problem w polskiej edukacji. Rola nauczyciela – wychowawcy w profilaktyce agresji*, w: *Przemoc i agresja w szkole – próby rozwiązania problemu*, red. A. Rejzner, Warszawa 2008, s. 223-239.
- Krajewski, M., *Dzieje wychowania i doktryn pedagogicznych. Zarys wykładu*, Płock 2005.
- Mazur, J., *Przemoc w rodzinie. Teoria i rzeczywistość*, Warszawa 2002.
- Modrzejewska, D., *Kompleksowe podejście w działaniach profilaktycznych*, w: *Różne spojrzenia na przemoc*, red. R. Szczepanik – J. Wawrzyniak, Łódź 2008, s. 209-215.
- Nitecka-Walerych, A., *Zjawisko agresji dziewcząt w wieku gimnazjalnym*, w: *Przemoc i agresja w szkole. Od rozpoznania przyczyn do sposobów przeciwdziałania*, red. P. Łuczeczko, Łódź 2009, s. 145-155.
- Olechnicki, K. – Załęcki, P., *Słownik socjologiczny*, Toruń 2004.
- Orczyk, A., *Zarys historii szkolnictwa i myśli pedagogicznej*, Warszawa 2008.
- Pospizyl, I., *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1998. *Powstrzymać przemoc*, Kraków [2009] (DVD).
- Przeciwdziałanie agresji i przemocy*, <http://www.men.gov.pl/index.php/profilaktyka/informacje-materialy/703-przeciwdzialanie-agresji-i-przemocy> [17.05.2014].
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz. U. 2012, poz. 977.
- Szczaniecki, M., *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1973.
- Seneka, L.A., *O łagodności*, XXIV, http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=14242&s=1 [07.05.2014].

- Siwak, J. – Woźniak, M., *Szkolny program profilaktyki*, Kalisz 2003.
- Skorny, Z., *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się*, Warszawa 1968.
- Szkoła bez przemocy i agresji*, Żarki [b. r.], dysk DVD.
- Szpringer, M., *Szkolna profilaktyka zachowań patologicznych dzieci i młodzieży*, Kielce 2001.
- Szymańska, J., *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, Warszawa 2000.
- Tomczyszyn, D., *Nauczyciel wobec problemu agresji w klasie*, w: *Agresja i przemoc we współczesnym społeczeństwie*, red. M.J. Dyrda – A. Sędek, Siedlce 2006, s. 57-63.
- Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*, Dz. U. z 2004 r., Nr 256, poz. 2572.
- Waszkiewicz, H., *Profilaktyka uzależnień*, <http://www.kuratorium1.home.pl/kuratorium2/konferencje/bursy/Dzialalnosc.pdf>[13.04.2014].

Aggression and violence among children and youths of school age

Summary: The topic of aggression among children and adolescence has become a subject of many scientific studies. Fast civilisation development as well as earlier criminal initiation amongst children and the youth forces to undertake intensified observations and prepare written applications, which are available for the society in general. The aim of the thesis is to show the essence, causes and possible ways of preventing aggression as well as violence which occur among children and the youth but also to make the society aware of range of the phenomenon and consequences of aggressive and violent activities undertaken by young people. The statistical data and legal regulations with regard to antisocial behavior, which appear among children and teenagers, have been approached. Sources of disfunction, which have been introduced in the present thesis, are personal and individual features who reveal disturbing symptoms and also family and school surroundings. The last point has been dedicated to the aspect of showing an important role of the parents and the teachers in preventing antisocial behaviour, preparing school program of prevention but also traditional and new classification of prevention activities.

Keywords: aggression, violence, sources of disfunction, school, family, levels of prevention activities, school program of prevention.